

Ödegårdar och avradssänkning i senmedeltidens Sverige

Studier i Vadstena klostrets jordeböcker

Senmedeltiden, 1300- och 1400-talen, är i nästan hela Europa en period präglad av ekonomisk stagnation eller tillbakagång. Särskilt gäller detta den utan jämförelse viktigaste näringsgrenen, jordbruket. 1000-, 1100- och 1200-talen kännetecknades av expansion: nya områden lades under odling, befolkning och bebyggelse befann sig i snabb tillväxt. Handel och samfärdsel som en följd därav likaså.

Under 1300-talet ändras bilden. Gårdar överges. Bebyggelsen krymper. Åkrar blir betesmark. En stor del av tidigare odlad mark lägges öde. Vildmarken återerövrar framför allt i Mellan- och Östeuropa tidigare odlade områden. Bakom har spårats en avsevärd tillbakagång i befolkningens antal. Följden blev minskad produktion, minskad handel och samfärdsel – kort sagt ekonomisk tillbakagång och depression.

Erfarenheter från senare tid visar, vad ekonomisk depression betyder för stats- och kulturliv. Insikten härom ger perspektiv på vad den ekonomiska krisen under senare delen av medeltiden måste ha betytt. Och här rör det sig inte om en kris överstående efter några få år eller årtionden. Det gäller en ekonomisk nedgång, som fortgick i generationer – lågt räknat tre till fyra generationer eller minst ett sekel. Det är mot denna bakgrund vi har att se senare medeltidens stats- och kulturliv.

Frågan om den ekonomiska krisen under senmedeltiden, dess orsaker och förlopp, tillhör de stora och centrala frågorna i medeltidens historia. Den har också på senare tid blivit livligt uppmärksammat och föremål för ingående undersökningar. I tysk historisk forskning har uppmärksamheten i detta sammanhang främst kommit att koncentreras till frågan om ödeläggelse och ödegårdar; »die Wüstungsforschung» har här vuxit till en självständig vetenskap.¹ I England

¹ Se sammanfattande framställningar i W. ABEL, Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. Ein Beitrag zur Siedlungs- und Agrargeschichte Deutschlands. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 1, Jena 1943, ny uppl. 1955,

och också i Frankrike har undersökningarna däremot framför allt rört problemen kring den starka nedsättningen av avraden, som här var den mest iögonfallande följden av agrarkrisen.²

Också i nordisk historisk forskning har problemen kring den ekonomiska krisen under senmedeltiden blivit föremål för allt större uppmärksamhet. Framför allt har detta varit fallet i Norge, där tillbakagången i politisk makt och inflytande satts i samband med agrarkrisen under senmedeltiden. Både ödeläggelse och avradssänkning har här blivit föremål för ingående studium.³ I Danmark har däremot frågan om avradssänkningen främst tilldragit sig uppmärksamheten.⁴ I Sverige har – liksom i Danmark – problemen i samband med den ekonomiska krisen under senmedeltiden inte blivit föremål för en samlad vetenskaplig undersökning. Men flera av delproblemen – om befolkningsminskningen, ödehemmanen och avradssänkningen – har i Sverige i olika sammanhang tagits upp till ingående behandling bl. a. i undersökningar av Erik Lönnroth, Paul Sjögren, Gunnar Olsson och Folke Dovring.⁵

Det källmaterial, som står till förfogande för en framställning av den ekonomiska utvecklingen i Sverige under medeltiden är främst uppgifter i diplom, jordeböcker och räkenskaper. Den utan jämförelse största delen av detta material stammar från kyrkligt håll. Upp-

samt J. SCHREINER, *Pest og prisfall i senmiddelalderen. Et problem i norsk historie*, Oslo 1948, s. 11.

² H. NABHOLZ, *Medieval Agrarian Society in Transition, The Cambridge Economic History of Europe from the decline of the Roman Empire I* s. 508, 528; J. SCHREINER, *Pest og prisfall*, s. 22, 27.

³ S. HASUND, *Ikking mannaudalen. Ei liti sogestudie. Beretning om Norges Landbrukshøiskoles virksomhet 1918-1919*, Kristiania 1921; A. HOLMSEN, *Eidsvoll bygds historie*, I s. 241, Oslo 1941; J. SCHREINER, *Pest og prisfall i senmiddelalderen*; S. STEEN, *Rec. av J. Schreiner, Pest og prisfall i senmiddelalderen*, NHT 34 (1946-48) s. 654.

⁴ C. A. CHRISTENSEN, *Nedgangen i landgilden i det 14. aarhundrede*, DHT X: I s. 446; jfr dock Axel E. Christensen, som konstaterat, att ett betydande antal ödegårdar funnits även i Danmark, A. E. CHRISTENSEN, *Danmarks befolkning i middelalderen, Nordisk Kultur 2: Befolkningen under medeltiden*, Oslo 1938. Ödegårdsproblemet har i Danmark ännu inte blivit föremål för någon mer ingående undersökning.

⁵ ERIK LÖNNROTH, *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige*, GHÅ 46 Göteborg 1940; PAUL SJÖGREN, *Släkten Trolles historia intill år 1505*, Uppsala 1944; GUNNAR OLSSON, *Stat och kyrka i Sverige vid medeltidens slut*, Göteborg 1947; FOLKE DOVRING, *Attungen och marklandet*, Lund 1947.

gifter i testamenten, köpebrev eller donationsbrev är emellertid ofta i detta sammanhang av diskutabelt värde. De ger endast enstaka uppgifter från olika orter och olika tidpunkter. För att kunna bedöma den ekonomiska utvecklingen – befolkningsutveckling, produktion och avkastning – fordras att man kan följa en och samma godsmassas utveckling under en längre tidsperiod. I Sverige är det endast i några få fall, som källmaterialet ger möjlighet härtill. Det största och i många avseenden bästa materialet, där detta är möjligt, erbjuder Vadstena kloster.⁶

Vadstena kloster ägde vid medeltidens slut det största på en hand samlade godsinnehavet i Sverige. Och för just detta godscomplex är källäget sällsynt gott. Åtkomsthandlingar, jordeböcker och räkenskaper finns här bevarade i sådan utsträckning att godsinnehavets tillkomst, förvaltning och utveckling kontinuerligt och ofta i detalj kan följas. Materialet från Vadstena har också flitigt blivit utnyttjat⁷ – stundom dock utan tillräcklig analys eller kännedom om dess karaktär.

I sin doktorsavhandling »Storföretaget Vadstena kloster» har Lars-Arne Norborg tagit upp det kamerala källmaterialet från Vadstena kloster till förnyad behandling.⁸ Med utgångspunkt från en undersökning av klostrets godspolitik och ekonomiska förvaltning har han därvid även kommit in på problemen i samband med den ekonomiska utvecklingen i Sverige, d. v. s. frågan om hur den europeiska agrarkrisen under senmedeltiden drabbade vårt land, dess orsaker och följder. En närmare granskning av premisser och slutsatser i detta senaste debattinlägg synes vara befogat.⁹

Grundvalen för Lars-Arne Norborgs hela framställning och alla ställningstaganden utgör det siffermaterial, som finns bevarat i och kan utvinnas ur Vadstena klostrets jordeböcker från åren 1450–1502. Slutsatserna om agrarkrisens förlopp och dess följder vilar nästan helt på detta siffermaterial. Granskningen har att taga sin utgångs-

⁶ Förutom Vadstena klostrets gods gäller detta främst Uppsala och Linköpings domkyrkors gods samt Sko klostrets gods. Se DOVRING, a. a. s. 36, 46, 121.

⁷ LÖNNROTH, Statsmakt och statsfinans, s. 199, 201; G. OLSSON, a. a., s. 45 f., 80 ff., tab. 17, s. 327; DOVRING, a. a. s. 55 ff., 122 ff.

⁸ Bibliotheca Historica Lundensis VII, Lund 1958.

⁹ Se härom även J. WEIBULL, Rec. av Lars-Arne Norborg, Storföretaget Vadstena kloster, HT 1959.

punkt i en undersökning hur Norborg sammanställt och redovisat siffrorna från detta källmaterial.

I en tabell överst på sidan 218 i sin avhandling ger Lars-Arne Norborg en sammanställning av det antal gårdar eller »fastigheter» Vadstena kloster år 1502 ägde i olika landskap, uppbördens värde och slutligen på grund härav en beräkning av vad de enskilda gårdarna eller fastigheterna i varje landskap i medeltal gav i avrad. Resultatet visar, att avkastningen per gårdsenhet varit mycket skiftande i de olika landskapen.

Först en ren siffergranskning. Jag väljer därvid det landskap, som visar det utan jämförelse högsta medeltalet för avkastning per fastighet, Uppland. Enligt Norborgs tabell ägde Vadstena kloster 40 »fastigheter» i Uppland, uppbördens värde var 220 mark örtug och avkastningen per fastighet 5,5 mark örtug.

Trots upprepad genomgång av Vadstena klosters jordebok 1502 har jag inte hittat en enda landbo i detta landskap, som enligt Vadstena klosters jordebok 1502 för sin gård erlagt så mycket i avrad som det av Norborg beräknade medeltalet 5,5 mark. Lars-Arne Norborgs siffror måste vara behäftade med något fel.

Det är inte svårt att finna felet. Siffran för »antal fastigheter», har hämtats ur avhandlingens tabell 2 (s. 292). Den avser enbart gårdar och torp – däremot inte kvarnar, fisken, ödejordar och stadsfastigheter.

Siffran för »uppbördens värde» i tabellen sidan 218 har däremot hämtats från avhandlingens tabell 4 (s. 297). All klostrets uppbörd från Uppland från såväl gårdar och torp, kvarnar, ödehemman och stadsfastigheter ingår i denna siffra.

Vadstena kloster hade i Uppland enligt 1502 års jordebok 41 gårdar och 1 torp, vilka tillsammans gav 97 1/2 pund korn och 43 mark 6 öre stockholmske.¹⁰ Enligt Norborgs värdering av korn – 1 pund = 1

¹⁰ Skillnaden mellan Lars-Arne Norborgs och mina siffror beträffande antalet gårdar och torp beror förmodligen på att Norborg förbisett två landbogårdar i Skällnora by. I jordeboken 1502 uppges nämligen ej antalet gårdar där utan endast avraden. Denna senare är i Carl Silferstolpes utgåva av Vadstena klosters jordebok sammanförd under samma nummer som Skällnora kvarn. En jämförelse med uppgifterna i klostrets äldre jordeböcker (1447 och 1466) visar emellertid, att notisen avser 2 landbogårdar i Skällnora by. Summa för Uppland 1502 blir om dessa medräknas 42 gårdar och torp. Se Vadstena klosters jordebok 1500 . . . utg. av CARL SILFERSTOLPE, HH 16, Stockholm 1897–98 (förkortas Vkjb), nr 726, jämfört med originalhandskriften, cod. D 11, RA.

mark örtug – ger detta en avrad av 141 mark 2 öre. Därtill kommer sedan tull från Skällnora kvarn med 48 pund korn och 4 1/2 mark örtug, 5 öre i avradspengar för ett till kvarnen hörande markland jord, 6 öre »för ängens skull» på ett ödetorp samt 25 mark från ett stenhus i Stockholm. Räknas allt detta senare med, när man Norborgs uppbördssiffra, 220 mark örtug.

För att sammanfatta: Lars-Arne Norborgs siffror för Uppland i tabellen sidan 218 rörande »antal fastigheter» och »uppbördens värde» avser inte samma sak. Den riktiga siffran för Uppland – sedan avkastningen från kvarnar, ödejordar och stadsfastigheter rensats ut – blir med Norborgs värderingsnormer 3,36 mark örtug i avrad per gårdsenhet.

Granskningen av Lars-Arne Norborgs siffror kan emellertid inte avslutas härmed. Även i andra avseenden är de anförda siffrorna behäftade med brister. En närmare undersökning av siffrorna för det landskap, som i tabellen sidan 218 ger det lägsta medeltalet – Öland – kan illustrera detta förhållande.

Vadstena kloster ägde år 1502 på Öland 66 landbogårdar eller rättare 65 gårdar och ett torp. Siffran är liksom den för Uppland hämtad ur avhandlingens tabell 2 (sid. 292). Men i fråga om Öland är vi i det lyckliga läget, att klostret inte ägde några kvarnar, fisken, ödejordar eller stadsfastigheter. All klostrets inkomst från Öland kommer sålunda från avraden av de 66 gårdarna.

Siffran för avkastningen från Öland i tabellen sidan 218 är hämtad från tabellen 4 (sid. 296). Denna i sin tur uträknad ur uppgifter om avraden i tabell 3 (sid. 293). Lars-Arne Norborg har i denna senare sammanställning endast tagit med avradens huvudpersedlar, d. v. s. avrad erlagd i pengar, spannmål, smör och järn. Däremot ingår inte dagsverken, förslor, fisk och s. k. »småskatt» bestående av lamm, öl, ostar, bröd, ved m. m.¹¹ Denna begränsning kan möjligen av rent praktiska skäl försvaras. Men den får inte glömmas bort, när dessa siffror utnyttjas och lägges till grund för vidare beräkningar. Siffrorna från Öland kan illustrera riskerna därav.

»På Öland» skriver Lars-Arne Norborg själv på annat ställe i sin avhandling (sid. 211), »där klostret alltifrån sin första tid ägde ett betydande godscomplex, huvudsakligen koncentrerat till öns sydliga delar, utgick avraden i allmänhet liksom i östra Småland i pengar, utom i trakten kring Ölands södra udde, där landbornas ränta dels bestod av fisk, dels av olika sorters 'småskatt'».

¹¹ NORBORG, s. 215.

En genomgång av Vadstena klostrets jordebok 1502 visar, att inte mindre än 15 gårdar på Öland erlade avrad uteslutande i fisk och s. k. »småskatt».

För att nu återvända till tabellen sidan 218. Uppbördens värde för Öland – 34 mark – är beräknad endast på grundval av avrad erlagd i pengar och smör. Avraden från de gårdar, som erlade denna i uteslutande fisk och småskatt, har därför över huvud taget ej kommit med i de av Norborg beräknade värdena. Siffrorna för »uppbördens värde» för Öland i Norborgs tabeller hänför sig därför endast till uppbörd från 50 gårdar och ett torp.¹² Siffrorna 66 »fastigheter» och »uppbördens värde» på 34 mark örtug avser sålunda inte heller här samma sak – de är sinsemellan ej jämförbara.

Man kan i detta fall förfara på två olika sätt: antingen utesluta de 15 gårdarna, som gav sin avrad i fisk, och endast räkna med de övriga 51, eller också taga med fisken i beräkningen. Då emellertid de 15 gårdar, som 1502 erlade sin avrad till Vadstena kloster i fisk, utgjorde en betydande del av klostrets godsinnehav på Öland, synes det mig riktigast att taga med dessa – framför allt för att därmed också göra värdena för uppbörden från Öland jämförbara med dem för andra delar av landet. Avraden från dessa 15 gårdar utgjorde, oräknat s. k. »småskatt», 19 tunnor »huvudskuren torsk» och 1900 »spetfisk». Samtida värderingar finns på olika håll. Jag skall här hålla mig till de värden som återfinns i Vadstena klostrets egna räkenskaper – vilka dessutom utgör de lägsta värderingarna jag återfunnit. Priset för 1 tunna »huvudskuren torsk» är två mark svenske, för »spetfisk» 8 örtugar per 100.¹³

Vadstena klostrets inkomster av avraden från de 66 landborna på Öland blir med fisken beräknad enligt denna värdering inte mindre än 69 mark örtug, i stället för Norborgs 34 mark. Varje gårdsenhet eller fastighet på Öland gav sålunda i avrad i medeltal inte 0,52 utan 1,05 mark örtug.

Undersökningen av siffrorna för Uppland och Öland är endast exempel. Alla värden i tabellen sidan 218 lider av samma brister. Första kolumnen »Antal fastigheter» avser sålunda endast gårdar och torp – inte kvarnar, fisken, ödejordar och stadsfastigheter.

¹² Anmärkningen drabbar givetvis inte endast beräkningarna i Norborgs tabell s. 218 utan i lika hög grad tabell 4, s. 296, där värdet för Öland ej är jämförbart med de för övriga landskap.

¹³ Vadstena klostrets jordebok 1480, HH 16 s. 286; VkjB 1502 nr 468. Jfr HANS HILDEBRAND, Sveriges medeltid, I s. 957.

Andra kolumnen »Uppbördens värde» innefattar uppörd från alla slag av »fastigheter», dock med undantag av den som utgick i form av fisk och »småskatt». Själva grundvärdena i Norborgs tabell sidan 218 hänför sig inte till samma fastighetsbestånd. Sammanställningen av dem blir meningslös; medelvärden uträknade på grundval därav missvisande.

Själva den tanke som ligger bakom tabellen på sidan 218 är emellertid av stort intresse. Om det nämligen visar sig, att gårdarna i vissa delar av landet, som t.ex. Uppland och Västmanland, i medeltal ger en mångdubbelt större avkastning än de från Småland, måste detta bero på att gårdsenheterna i de olika landskapen inte är lika stora. Landbogårdarna i Småland och Västergötland synes sålunda normalt varit små, medan de i Mälardalens landskapen var av helt annan storlek.¹⁴ Att under dessa förhållanden endast räkna antalet »gårdar» och »fastigheter» kan lätt leda till missvisande resultat och slutsatser. Lars-Arne Norborg är själv inne på tankegången, när han i samband med frågan om donationsfrekvensen skriver, att »det är synnerligen svårt att nå fram till en någorlunda säker uppskattning av de donerade gårdarnas storlek och värde». Endast då bevarade gåvobrev ger upplysning härom eller då godsens återfinns i jordeböckerna, är det möjligt att i de enskilda fallen få en bild av donationernas omfattning. »Vid varje slag av statistisk bearbetning tvingas man emellertid», skriver han, »att använda den grövre räkningen i godsenheter, 'fastigheter'. Då dessa varierat betydligt ifråga om storlek och värde, kan bestämda slutsatser dragas, endast där siffrornas utslag är mycket klart och entydigt» (sid. 35). Resonemanget gäller undersökningen av donationer och donationsfrekvensen. I fråga om fördelningen av Vadstena klostrets gods på olika landskap, ödejordens utbredning och avradssänkningens betydelse är läget ett annat. Det siffermaterial, som ligger till grund för undersökningen i dessa senare avseenden, är i allt väsentligt hämtat från klostrets jordeböcker. Detta källmaterial ger – i motsats till donationsbrevet – direkt upplysning inte bara om antalet godsenheter utan också om deras avkastning. Trots detta har emellertid Lars-Arne Norborg även i dessa partier av sin avhandling i allmänhet inskränkt sig till beräkningar av antalet »fastigheter».¹⁵ Alla hans kartor och flertalet slutsatser bygger på denna grund.

¹⁴ Slutsatsen bestyrkes även av undersökningar på grundval av annat källmaterial än det från Vadstena kloster. Se NORBORG, s. 218 och där anförda källställen.

¹⁵ Jfr dock NORBORG, s. 217, där han framhållit, att det också är av visst

En förutsättning för att kunna bygga resonemang och slutsatser på godsens avkastning är en beräkning av landbogårdarnas storlek i olika delar av landet. De beräkningar Lars-Arne Norborg i detta avseende gjort och de siffror han därvid givit (sid. 218) har tyvärr visat sig vara behäftade med sådana brister, att det inte är möjligt att använda sig av dem. Det har därför varit nödvändigt att uppgöra en ny tabell på grundval av Vadstena klostrets jordebok 1502.¹⁸ Tabellen är uppställd på samma sätt som Norborgs på sidan 218.

intresse att jämföra värdet av de inkomster, som klostret fick från de olika landskapen. Tyvärr har författaren inte fullföljt tankegången och utnyttjat denna undersökning vid utarbetandet av kartor och för slutsatser på grundval därav.

¹⁸ Genomgången av Vadstena klostrets jordebok 1502 har givit möjlighet till en kontroll av det siffermaterial, som Lars-Arne Norborg redovisat i sin avhandling, tabellerna 2-4.

Först en anmärkning av mera principiell natur. Norborg redovisar i avhandlingens tabeller endast siffermaterialet i sammandrag, sammanfattat under enhetliga rubriker och omvandlat i enhetliga sorter. I många fall råder dock tvekan om vad som är att betrakta som en självständig fastighet, en landbogård eller ett torp, samt efter vilka normer den ena sorten bör förvandlas till den andra. Skillnaden mellan mina på följande sida anförda siffror och Norborgs sammanhänger i många fall med olika uppfattningar i dessa avseenden. Det hade därför varit av helt annat vetenskapligt värde, om Norborg i stället för eller vid sidan av tabell 3 givit en sammanställning av klostrets uppbörd enligt de viktigaste bevarade jordeböckerna, specificerad i olika sorters fastigheter, myntslag och naturaper-sedlar, var sak och sort för sig – en översikt liknande den Paul Sjögren givit över Arvid Trolles jordebok (SjÖGREN, a. a. bil. 1). Lars-Arne Norborgs tabeller och siffermaterial tjänar med den utformning det fått endast som belägg för de i hans egen avhandling framförda uppfattningarna. Historisk, kulturhistorisk och kulturgeografisk forskning, som vill utnyttja Vadstena klostrets jordeböcker ur andra synpunkter än de Norborg anlagt, kan inte använda hans siffermaterial utan måste som förut vända sig till jordeböckerna själva och ånyo underkasta dem en mödosam bearbetning.

Det är givet, att vid en addition på grundval av medeltida jordeboksmaterial av avrad från flera 100-tal hemman, sammanlagt över 1000, man inte alltid når samma resultat. Det är ofta tveksamt vad som skall med i additionen, vilket myntslag som avses i jordeboken o. s. v. På några punkter måste jag emellertid ställa mig frågande till Norborgs siffror. I tabell 3 (s. 293) anges avraden i smör i Östergötland, hela landskapet, till 21 pund. En kontrolladdition i jordeboken ger vid handen, att den rätta siffran är 36 pund (Vkj b 36, 41, 44, 48-51, 55, 56, 147). I samma tabell saknas den avrad i järn, som en av klostrets gårdar i Värmland erlade (Vkj b 664). Då tabell 3 ligger till grund för värdeberäkningarna i tabell 4 och för grundvärdena i tabellen på s. 218, får felen även sina konsekvenser för siffrorna i dessa båda tabeller.

Skillnaden är den, att här endast räknats med klostrets inkomster från de gårdar och torp, vilka redovisats i tabellens kolumn 1. Alla inkomster för kvarnar, strömmar, fisken, ödejordar och stadsfastigheter har således utskiljts. Bland inkomsterna har här liksom hos Norborg av praktiska skäl endast upptagits den egentliga avraden och inte »småskatt», förslor eller dagsverken. Fisk är däremot med, när den som på Öland är att betrakta som huvudpersedel. Siffrorna blir omräknade i penningvärde enligt de normer Norborg själv använt följande:

	Antal gårdar och torp	Avradens värde i mark örtug ¹⁷	Avrad per gårds- enhet i mark örtug
Östergötland	308	475	1,54
Småland	336	156	0,46
Öland	66	69	1,05
Västergötland	102	91	0,90
Värmland	9	9	1,00
Västmanland	11	34	3,09
Närke	53	83	1,57
Uppland	42	141	3,36
Södermanland	66	103	1,56
Totalt	993	1161	1,17

Tabellen visar att de enskilda landbogårdarna i olika delar av landet gav olika avkastning och således kan antas ha varit av mycket skiftande värde och storlek. På de centrala slättbygderna i Uppland gav Vadstena klostrets gårdar i medeltal 7 till 8 gånger så mycket i avkastning som gårdsenheterna i Småland.¹⁸

Landbogårdarnas olika storlek i skilda delar av landet får konsekvenser för vissa av de resultat Lars-Arne Norborg redovisat i sin avhandling. Ett exempel.

På karta 5 (sid. 79) söker Norborg ge en bild av Vadstena klostrets godsbestånd 1502 och dess fördelning i olika delar av Sverige.

¹⁷ Värderingar enligt NORBORG, s. 298.

¹⁸ De i tabellen ovan erhållna siffrorna stämmer nära med de värden, som kan beräknas ur annat liknande källmaterial från samma tid. Medeltalet för avraden per landbogård i Uppland blir sålunda för Uppsala domkyrkas 430 landbor 3,14 mark örtug mot 3,36 för Vadstenagodsens i samma landskap. Se NORBORG, s. 218.

Kartan bygger på antalet gårdsenheter i Vadstena klostrets jordebok 1502. Det är emellertid obegripligt varför vi i detta fall liksom beträffande donationerna måste – för att använda Norborgs egna ord – »använda den grövre räkningen i godsenheter» i stället för uppgifter om godsens avkastning. Dessa senare uppgifter, som någorlunda bör ha svarat mot godsinnhavets verkliga storlek och betydelse, finns ju direkt att hämta ur samma källa, som legat till grund för kartan – jordeboken 1502.

Kartor är ett suggestivt och kraftigt verkande uttrycksmedel. Bilden av kartan stannar i minnet och bestämmer lätt läsarens uppfattning. Det är därför av stor betydelse, att den bild kartan ger, så nära som möjligt svarar mot verkligheten.

Vadstena klostrets godsinnhav 1502 i Uppland och Västmanland är på Lars-Arne Norborgs karta 5 markerade med några få och förhållandevis små prickar. Klostrets gods i Småland framträder på kartan som mångdubbelt större. I själva verket gav emellertid godsen i Uppland och Västmanland tillsammans större avkastning och har sålunda utgjort ett mer betydande godskomplex än alla klostrets gårdar i Småland. Kartan ger en missvisande bild av Vadstenagodsens storlek och betydelse i olika delar av Sverige.

Den kritik, som riktats mot karta 5, drabbar i någon mån även karta 6, som redovisar ödegårdar i Vadstena klostrets ägo. Men problemet är här mera komplicerat och skall därför tagas upp i samband med en granskning av författarens framställning och slutsatser om ödegårdarna i senmedeltidens Sverige.

Kapitlet »Ödegårdar» är ett av de centrala i avhandlingen. Lars-Arne Norborg har där på grundval av materialet från Vadstena kloster kommit in på och tagit ställning till ett av de mest omdebatterade spörsmålen i medeltidens historia. Författaren når här på några punkter resultat av intresse. Ett av dem synes mig vara konstaterandet, att »ymnigast förekommande är ödesmålen i typiska skogstrakter och gränsmarker» samt att »den utan jämförelse starkaste koncentrationen av ödesmål möter i de nordöstra delarna av det sydsvenska höglandet» medan »de sedan gammalt odlade byarna i de centrala slättbygderna förefaller däremot ha hållit sig mer inaktiva» (sid. 186, 187). Ett annat, när författaren som resultat av sin undersökning av ödeläggelsen framhåller, att »den slående parallellismen med avradsutvecklingen är en sak, som väl förtjänar att uppmärksammas» (sid. 184).

Vad däremot här skall tagas upp till diskussion är frågan om ödeläggelsens omfattning.

Också i detta fall måste först själva det siffermaterial, som ligger till grund för Lars-Arne Norborgs framställning, bli föremål för granskning.

Kapitlet om ödegårdarna inledes med konstaterandet, att »av ett drygt tusental landbogårdar i Vadstena klostets ägo anges i Jb 1502 158¹⁹ som öde. I Jb 1447 är antalet ännu större» (sid. 172). På sidan 181 i avhandlingen möter två olika sammanställningar av »de gårdar som i jordeböckerna anges som öde». Adderar vi antalet blir det, när det gäller frågan om åtkomsten 278 gårdar, när det gäller tidpunkten för ödeläggelsen 358. På sidan 187 ger Norborg en sammanställning av »ödemålen på Vadstenagodsens» efter deras namntyper. Antalet ödesmål är där 268. Adderar vi slutligen prickarna på karta 6 (sid. 185) »Ödegårdar i Vadstena klostets ägo» är summan därav 304. Inte på något ställe i avhandlingen laborerar författaren med samma antal ödegårdar på Vadstena klostets gods.²⁰ Förhållandet visar, att man inte utan ingående undersökning kan använda Norborgs siffermaterial.

Jag skall koncentrera min granskning till karta 6 (sid. 185). Här har författaren med en prick markerat varje gård, »som i en eller flera av jordeböckerna 1447-1502 uppförts som öde». Men många gårdar, som i de äldre jordeböckerna redovisats som öde, har åter kommit under odling, medan andra nya ödemål samtidigt uppstått (sid. 177, 178). Det framgår redan av detta resonemang, att så många ödegårdar, som redovisats på karta 6, aldrig på en gång funnits på Vadstena klostets gods. Ett exempel. På kartan finns i Södermanland markerat 40 ödegårdar. En addition i jordeböckerna visar, att dessa fördelar sig på följande sätt:

År	Ödegårdar
1447	26
1466	11
1480	26
1502	10

¹⁹ Siffran vid disputationen rättad till 148 i överensstämmelse med tab. 2.

²⁰ Orsaken till skillnaden i antalet ödemål på Vadstenagodsens i Norborgs framställning har inte helt kunnat klarläggas. Troligast synes vara, att de beror på dubbelräkning. Då identifikationen av hemmanen ofta kan vara mycket svår, kan lätt samma hemman komma att räknas mer än en gång.

Enligt Lars-Arne Norborgs sätt att räkna når jag också till summa 40 ödegårdar i Södermanland²¹ – men öde vid olika tidpunkter och aldrig samtliga öde på en gång.

Lars-Arne Norborgs karta 6 är en kompilation från källor sträckande sig över ett halvt sekel. Den ger en överdriven bild av ödegårdarnas antal. Den ger en bild av ett tillstånd, som enligt källornas eget vittnesbörd aldrig existerat.

Men frågan om Lars-Arne Norborg överdrivit ödeläggelsen i Sverige under senmedeltiden sammanhänger inte bara med hans sätt att redovisa antalet ödegårdar. Ödegårdarnas storlek spelar härvid en kanske ännu större roll.

I Vadstena klostrets jordebok 1502, vars siffror redovisas i avhandlingens tabell 2 (sid. 292), finnes 148 ödejordar, varav 80 ligger i Småland, 40 i Västergötland. Över 80 % av alla i jordeboken 1502 redovisade ödejordarna låg i dessa båda landskap. Vi har tidigare konstaterat, att gårdsenheterna i Småland och Västergötland i medeltal var väsentligen mindre än de i övriga landskap, framför allt då i Mälardalens landskapen. Avkastningen per landbogård på Vadstenagodsens var i medeltal enligt de ovan redovisade beräkningarna i Småland endast 0,46 mark örtug och i Västergötland 0,90 mark örtug per gård. Redan detta ger en antydning om att den stora majoriteten av ödegårdar var relativt små gårdsenheter.

En genomgång av jordeböckerna bestyrker resultatet. De uppgifter, som vi där kan återfinna om avrad från gårdar, som senare blivit öde, visar, att det rör sig om mycket små gårdar, vanligen torp. Det är i själva verket mycket sällsynt att något större gård legat öde. Av de 80 ödegårdarna i Småland 1502 har uppgifterna om deras avrad då de legat under odling påträffats i 18 fall.²² Avraden för dessa utgör omräknad i pengar efter Lars-Arne Norborgs värderingsnormer, i medeltal 0,34 mark örtug per gårdsenhet.

För att sammanfatta: ödegårdarna var inte bara koncentrerade till de delar av landet, där landbogårdarna var de i medeltal minsta, utan de bestod dessutom av de mindre gårdarna i dessa områden. Enligt de siffror, som kunnat beräknas ur Vadstena klostrets jordeböcker, bör summan av avraden för alla de 80 ödesmålen i Småland

²¹ Till denna summa skulle kunna läggas 5 »holmar», som i 1447 års jordebok nämnas som öde (Vkj 756), samt ett »ness», som år 1450 nämnes tillsammans med ödetorpen (Vkj 773).

²² Vkj nr 280, 325, 335, 350, 356, 360, 366, 390, 406, 411, 413.

1502 inte ha utgjort mer än cirka 27 mark örtug. Hela inkomstbortfallet förorsakat av dessa 80 ödegårdar, vilka utgjorde mer än 60 % av samtliga ödegårdar på Vadstenagodsens år 1502, var inte större än inkomsten från 8 av klostrets landbogårdar i Uppland. Jämfört med den inkomstminskning som under 1400-talet förorsakats av avradssänkningen på Vadstena klostrets gods – vilken enbart i Östergötland före 1450 i de fall som kan beläggas uppgick till 151 mark och under perioden 1450–1502 till minst 44 mark örtug – utgör inkomstbortfallet för ödegårdarna endast ringa del.²³

Granskningen av ödegårdarna i Vadstena klostrets jordeböcker synes mig visa, att agrarkrisen under senmedeltiden inte i Sverige medfört en ödeläggelse jämförbar med den som kunnat påvisas i exempelvis Tyskland eller Norge. Genom att räkna antalet »ödejordar» utan hänsyn till deras storlek, genom kompilation och troligen även dubbelräkningar har Lars-Arne Norborg i sin framställning givit ödeläggelsen på Vadstenagodsens vida större proportioner än den i verkligheten haft. De slutsatser om ödeläggelsens orsaker och dess följder, som bygger på hans undersökningar av ödegårdarna, vilar på svag grund.

»Ödesmålen, avradssänkningen, bristen på arbetskraft och jordprisets fall tyda på en avfolkning på landsbygden. Men samtidigt härmed, under hela senmedeltiden, har en stor utökning skett av den odlade bygden: torp- och målabebyggelsen i landets södra delar, Norrlands och Finlands fortgående kolonisation», skriver Erik Lönnroth i »Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige» (sid. 208). »Möjligen har», fortsätter han, »en omflyttning av lantbefolkningen ägt rum, som har inneburit flykt från gamla brukningsdelar till nya.» Denna Lönnroths hypotes, att agrarkrisen under senmedeltiden hårdast drabbat de »gamla gårdarna» d. v. s. slättbygderna i de centrala delarna av Sverige, har spelat stor roll i svensk historieskrivning. Lars-Arne Norborg vänder sig med skärpa mot denna uppfattning. Utgångspunkten för hans polemik utgör konstaterandet, att ödesmålen på Vadstenagodsens »varit jämförelsevis tunnsådda i de centrala slättbygderna. I mälardalen och på västgötaslätten», fortsätter Norborg, »uppträder de sporadiskt, och på östgötaslätten måste de betraktas som fåtaliga i förhållande till den stora mängd besuttna landbogårdar, som klostret där ägde. Ymnigast förekommande är

²³ NORBORG, tab. 6 s. 300 och tabellen not 2 s. 219.

ödesmålen i typiska skogstrakter och gränsmarker.» Lars-Arne Norborg kan som resultat av sin undersökning fastslå, »att ödesmålen når sin största koncentration inte på de väl uppodlade slätterna utan i utpräglade kolonisationsbygder som de båda Vedbohäraderna» (sid. 186). Norborg bygger emellertid sitt ställningstagande mot Lönnroth inte uteslutande på undersökningen av ödesmålen och deras fördelning; han tar i detta sammanhang även hänsyn till den samtida avradssänkningen och betonar »den markant vikande tendensen hos avradssiffrorna just i gränsbygderna», särskilt i Västergötland och Småland (sid. 198, 205).

Lars-Arne Norborg redovisar avradssänkningarna på Vadstena-godsens i två tabeller: den första över de i Vadstena klostrets äldsta jordebok förekommande notiserna om avradssänkning före 1450 (sid. 219 not 2), den andra avseende avradsförändringarna på Vadstena-godsens 1450–1502 (tab. 6, sid. 300). Redan en flyktig jämförelse mellan dessa två tabeller visar, att avradssänkningarna före 1450 var av vida större omfattning än de därefter. I det förra fallet redovisas en minskning av klostrets avradsinkomster på 213 mark örtug, i det senare endast 71 mark örtug. Vid bedömandet av dessa siffror måste emellertid – som Norborg själv framhåller – hänsyn också tagas till att »källmaterialets sporadiska karaktär gör, att dessa (avradssänkningarna före 1450) sannolikt varit av betydligt större omfattning än vad som direkt kan beläggas» (sid. 221). Medan Norborgs tabell 6 om avradsförändringarna 1450–1502 bygger på ett stort antal belägg, sammanlagt omkring hälften av alla Vadstena klostrets landbogårdar,²⁴ bygger tabellen rörande samma företeelse före 1450 (sid. 219 not 2) endast på uppgifter från en mycket liten del, omkring 10 %, av samtliga gårdar.²⁵ Lars-Arne Norborgs slutsats, att »avradssänkningarna förefaller ha varit större före 1447 än efter» (sid. 225), kan skärpas. Avradssänkningarna på Vadstena-

²⁴ LARS-ARNE NORBORGS tabell 6, s. 300, omfattar »endast gårdar som med konstant jordetal finns upptagna i såväl Jb 1447 som Jb 1502». Vilka gårdar som tagits med i jämförelsen redovisas dock inte. Någon större svårighet att ge en dylik redovisning finns inte. Det hade räckt med de nummer, som Carl Silfverstolpe i sin utgåva av Vadstena klostrets jordebok 1500 givit varje godsenshet. Både ERIK LÖNNROTH (a. a. s. 201) och FOLKE DOVRING (a. a. s. 57, 123), som har liknande tabeller, redovisar vilka gårdar tabellernas siffror bygger på.

²⁵ Bevarade diplom visar, att avradssänkningar förekommit på långt fler gårdar före 1450 än de, för vilka detta finns anmärkt i klostrets äldsta jordebok. Se NORBORG s. 220.

godsen synes i långt högre grad än vad som framgår av Norborgs framställning vara att förlägga till tiden före 1450.²⁶

Undersökningen av avradssänkningarna på Vadstenagodsen har i Lars-Arne Norborgs arbete huvudsakligen kommit att inriktas på avradsförändringarna under perioden 1450–1502. Beträffande avradssänkningarnas geografiska fördelning lyder slutsatsen: »Avradssänkningen har tydligen i främsta rummet gått fram över Götaland. Framför allt i Östergötland men också i Västergötland och större delen av Småland är tendensen klart nedåtgående» (sid. 223). I samband med polemiken mot Erik Lönnroth i fråga om agrarkrisen och dess följder talar Norborg däremot om »den markant vikande tendensen hos avradssiffrorna just i gränsbygderna» (sid. 198) och att för Vadstena kloster »blev betydande inkomstreduceringar till följd av avradssänkningar, särskilt i Västergötland och Småland, oundvikliga» (sid. 205). Lars-Arne Norborgs egen undersökning av avradsförändringarna 1450–1502 och hans slutsatser på grundval därav ger endast delvis belägg för hans argumentering gentemot Lönnroth. Uppgifterna från den ojämförligt viktigare delen av avradsförändringen på Vadstenagodsen – den som kan spåras före 1450 – synes Lars-Arne Norborg i detta sammanhang inte ha tagit hänsyn till.²⁷

En sammanställning av de i Vadstena klostrets äldsta jordebok bevarade notiserna om avradssänkningar före 1450 visar, att avradssänkningarna framför allt drabbat Östergötland.²⁸ Därutöver har i ett antal andra fall, där avraden uppgivits i åtkomsthandlingarna, en sänkning av avraden före 1450 kunnat konstateras. De flesta av dessa senare fall hänför sig också till Östergötland.²⁹ Båda dessa företeelser skulle emellertid kunna förklaras av att uppgifterna om avradssänkningar före 1450 i jordebok och åtkomsthandlingar från denna tid endast finnes sporadiskt bevarade och att uppgifterna beträffande Östergötland av någon anledning blivit överrepresenterade.³⁰ Även om detta i någon mån skulle vara fallet, kan detta för-

²⁶ Se även DOVRING, a. a. s. 124.

²⁷ NORBERG, s. 223, jfr dens. tabellen s. 219 not 2 samt genomgången av åtkomsthandlingarna s. 220.

²⁸ Se NORBERG, s. 219 not 2.

²⁹ NORBERG, s. 220.

³⁰ Erik Lönnroth hävdar, att detta i fråga om notiserna i Vadstena klostrets jordebok 1447 »bör delvis kunna hänföras till att detta landskap var bäst känt av Vadstena klostrets ekonomiska styresmän» (LÖNNROTH, a. a. s. 199). Lars-Arne

hållande dock knappast ha påverkat relationen mellan avradssänkningar på större eller mindre gårdsenheter jämfört med medeltalet för hela landskapet. Och just i detta senare avseende ger en närmare granskning av notiserna om avradssänkningarna före 1450 ett märkligt resultat. Av den sammanställning av dessa uppgifter, som Lars-Arne Norborg anför, framgår att en sänkning av avraden i Östergötland kan beläggas i 48 fall. Avradsminskningen belöper sig för dessa 48 fall till inte mindre än 151 mark örtug – i medeltal alltså mer än tre mark per »fall». Då det emellertid inte med säkerhet kunnat konstateras vilka »fall» som ingår i beräkningen, hur många landbogårdar dessa avser och om avgift från kvarnar o. d. tagits med i beräkningen, har en förnyad undersökning måst företagas på grundval av Vadstena klostrets jordebok 1447.³¹

Undersökningen av avradssänkningen före år 1450 på Vadstena klostrets gods i Östergötland har här begränsats till de fall, där det klart framgår av jordeboken 1447, att – oberoende av alla värderingar – en verklig minskning av avraden föreligger. I 25 fall omfattande tillsammans 50 landbogårdar har detta med säkerhet kunnat konstateras.³² Ursprungligen skulle dessa 50 landbogårdar givit en avrad på 284 tunnor korn, 7 pund smör och 51 mark penningar. Efter avradssänkningen avkastade de emellertid blott 167 tunnor korn, 6 pund smör och 57 mark penningar. Omräknat enligt de normer Lars-Arne Norborg använt ger detta en ursprunglig avkastning av dessa 50 landbogårdar på 179 mark örtug mot en avrad enligt 1447 års jordebok på endast 114 mark örtug. Medeltalen per landbogård blir en ursprunglig avrad på något över 3 1/2 mark örtug, en avradssänkning på nära 1 1/2 mark örtug och en avrad 1447 på något mer än 2 mark örtug per landbogård. De enligt dessa beräkningar erhållna medeltalen för avraden per landbogård i Östergötland ligger väsent-

Norborg betvivlar detta och finner orsaken »antingen vara, att jordebrevens från Östergötland i större utsträckning än motsvarande handlingar från andra landskap innehåller uppgifter om avrad, eller också att avradssänkningen under ifrågavarande period verkligen drabbat just Östergötland särskilt hårt» (NORBERG, s. 220 not 6).

³¹ Det tillvägagångssätt, som här måst tillgripas, ger en illustration av hur olyckligt det för fortsatt forskning är, att Norborg inte alltid i sin avhandling redovisat vilka godsensheter han lagt till grund för tabeller och beräkningar.

³² Vkjb nr 19, 20, 72, 77, 79, 91, 95, 108, 113, 121, 122, 128, 130, 132, 133, 147, 152, 156, 159, 167, 169, 184, 206–208. Summorna i uträkningarna ovan avrundade till jämna antal tunnor, pund och mark.

ligen högre än det medeltal på 1,54 mark örtug per gårdsenhet, som uträknats på grundval av 1502 års jordebok.³³ Redan det höga medeltalet för avrad och avradssänkning antyder, att avradssänkningen före år 1450 framför allt drabbat de större gårdsenheterna, d. v. s. de gamla gårdarna i de centrala slättbygderna.

En geografisk fördelning av uppgifterna om avradssänkningar före 1450 bekräftar till fullo antagandet: Avradssänkningen gäller gårdar i de sedan gammalt odlade byarna i de centrala slättbygderna.

Siffran för Småland i Lars-Arne Norborgs sammanställning av uppgiften om avradssänkningen före 1450 upptar visserligen 19 fall med en avradsminskning på tillsammans 24 mark örtug. Om jag gissat rätt i fråga om vilka belägg Norborg här byggt sin siffra på, beror emellertid dessa siffror för Småland nästan helt på att inte mindre än 15 gårdar i Aspelands härad (VkjB nr 400-406, 408-410) fått sin avrad förvandlad från råg till pengar i allmänhet efter en taxa av 1 1/2 mark penningar per tunna råg.

Allt beror här av värderingen. Då vi inte vet mer om tidpunkten för avradsförändringen än att den skett före 1450, kan avradsförändringen på dessa 15 gårdar icke läggas till grund för slutsatser om en nedsättning av avraden. Omvandlingen från avgift i råg till avgift i pengar kan lika gärna inneburi en i värde oförändrad avrad. Återstår för Småland endast fyra säkra belägg för en sänkning av avraden före år 1450, varav två utgjorde avrad från kvarnar.

Genomgången av Vadstena klostrets äldsta jordebok har visat, att avradssänkningen före 1450 främst drabbat de större landbogårdarna, gårdarna i de sedan gammalt odlade byarna i de centrala slättbygderna. Medan ödesmålen – som Norborg själv framhållit (sid. 186) – ymnigast förekom i typiska skogstrakter och gränsmarker samt i allmänhet bestod av små gårdar eller rättare torp, var avradssänkningen en företeelse som nästan uteslutande rörde de centrala slättbygderna och de stora gårdsenheterna. Slutsatsen ligger snubblande nära. Ödeläggelse och avradssänkning är i grunden uttryck för en och samma sak: jordbrukets kris under senmedeltiden. På skogsbygdens små gårdar och torp medförde en befolkningsminskning ödegårdar, på slättbygdens stora gårdsenheter minskad produktion med ty åtföljande avradssänkning.³⁴

³³ Se ovan s. 98.

³⁴ Norborg är själv inne på denna tankegång, då han talar om »den kris som både ödeläggelsen och avradssänkningen är uttryck för» (s. 182) och framhåller den slående parallellismen mellan ödeläggelse och avradsutvecklingen (s. 184).

Andreas Holmsen har i en detaljerad undersökning av ett begränsat område i Norge visat, att avradsminskningen kan vara ett uttryck för en minst lika stark nedgång i jordbrukets produktion som uppkomsten av ödegårdar.⁸⁵ Den markerade minskning av avraden, som på Vadstenagodsens kunnat konstateras just på de stora gårdsenheterna i de centrala slättbygderna, kan tolkas som ett tecken på att dessa områden drabbats minst lika hårt av agrarkrisen under senmedeltiden som skogsbygderna i Småland. Beträffande ödegårdarna i Götalands skogsbygder måste vidare hänsyn tagas till två faktorer: dels bestod dessa, som ovan visats, av mycket små gårdar, vanligen utgårdar och torp, dels gav de i många fall, trots att de betecknades som »öde», dock en viss avkastning för ängens eller betets skull. Det kan inte utan skäl antagas, att skogsbygden med sitt näringsliv i huvudsak inriktas på boskapsskötsel och smörproduktion haft lättare att bemästra agrarkrisen än slättbygden.

Erik Lönnroths hypotes om en stor utökning av den odlade bygden i landets södra delar torde väl knappast kunna upprätthållas; däremot ger källmaterialet från Vadstena kloster – om hänsyn tages inte bara till ödejordarna utan också till avradssänkningen – stöd för uppfattningen om en relativ ökning av dessa senare landsdelars ekonomiska betydelse i senmedeltidens Sverige. Resultatet ger en antydning om den ekonomiska bakgrunden till den politiska roll stormän från skogstrakterna i Götalands gränsbygder – såsom Trollar, Thottar och andra – kom att spela i senmedeltidens nordiska historia.

Jörgen Weibull

Men likväl laborerar Norborg med förutsättningen av en oförändrad produktion (s. 163), betraktar nedsättningen av avraden som det mest påtagliga uttrycket för att jordägarna i konkurrens om arbetskraften tvingades mer än förut ta hänsyn till den jordbrukande befolkningens önskemål, drar slutsatsen att »1400-talets bönder befann sig på ekonomiskt uppåtgående» och ser bondeupproren som en följd därav (s. 204, 270). Konstruktionerna vilar helt på förutsättningen av en oförändrad, eller i varje fall inte i takt med avradssänkningen minskad produktion. Men »källorna är inte» som Norborg själv framhåller (s. 203), »av den arten, att de lämnar oss säkra upplysningar om jordbrukets produktivitet». Slutsatserna om den ekonomiska uppgången för 1400-talets svenska bönder är en lös konstruktion. Det torde inte vara uteslutet att andra historiker kommer att i avradssänkningen se ett vittnesbörd om böndernas förarmning och bondeupproren som en följd av denna.

⁸⁵ A. Holmsen, Eidsvoll bygds historie, I s. 245 ff. Se även Hasund, Ikringmannedauden, s. 56.